

Nina Zielińska-Balcerzak

Uniwersytet w Białymstoku

nzielinska@onet.eu

Wybrane elementy sytuacji prawnej i politycznej emigracji rosyjskiej w pierwszych latach II Rzeczypospolitej¹

*Legal and Political Status of Russian Emigration in the First Years
of the Second Republic of Poland – Selected Issues*

STRESZCZENIE

Artykuł ma na celu omówienie wybranych elementów sytuacji polityczno-prawnej Rosjan, ze szczególnym uwzględnieniem środowiska rosyjskich emigrantów na ziemiach polskich w okresie budowania zrębów II Rzeczypospolitej oraz ukazanie zmian, jakie zachodziły w kwestii uregulowania norm prawnych. Zamierzeniem autorki jest również próba uzupełnienia dotychczasowych badań dotyczących historii emigracji rosyjskiej w Polsce w okresie międzywojennym.

Słowa kluczowe: emigracja rosyjska; mniejszość; Komitet Rosyjski w Polsce; Rosjanie; sytuacja polityczno-prawna; II Rzeczpospolita

WPROWADZENIE

I wojna światowa, w następstwie przemieszczania się wojsk i przesuwania linii frontów, przyniosła bardzo poważne zmiany narodom zamieszkującym tereny działań wojennych. Dawne granice przestały istnieć, a funkcjonujące do wojny struktury państwowe legły w gruzach. Zabór rosyjski – znajdujący się dotychczas pod władzą rosyjskiego cara i zasiedlony przez liczną kolonię Rosjan, którzy zajmowali stanowiska kierownicze: urzędnicze, sprawowali funkcje policyjne i wojskowe, pełnili prawosławną posługę duchowną, uczyli się, uczyli innych i prowadzili interesy, zarządzali własnymi i cudzymi majątkami, po pro-

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki.

stu osiedlili się w tzw. Priwisłanskim Kraju – znalazł się pod okupacją niemiecką i austro-węgierską, militarnych przeciwników Rosji. Okupacja niemiecka polskich ziem, stanowiących teren zaboru rosyjskiego w 1915 roku, a następnie (w listopadzie 1918 roku) wycofanie się niemieckich władz okupacyjnych, powstanie narodowego rządu polskiego i odrodzenie się Rzeczypospolitej, diametralnie zmieniły status przebywających na tym obszarze Rosjan. Dla władz niemieckich byli oni wojennymi wrogami i jako tacy osadzani byli w obozach jenieckich i internowanych. Natomiast ponad 100-letni okres rosyjskiego zaboru ziem polskich nastawił Polaków zdecydowanie negatywnie wobec Rosjan, których obecność przypominała im rządy carskiej Rosji. Rosyjscy obywatele okazali się traktowanymi nieprzychylnie obcokrajowcami², dlatego pozycja pozostających czy od niedawna przebywających w Polsce Rosjan stała się nie do pozazdroszczenia. Ich tragiczną sytuację – jako obywateli nagle pozbawionych ojczyzny i opieki „Prawitielstwa”, rodzin i bliskich osób, rzeczy osobistych i majątku, co zaakcentowało się zwłaszcza po bolszewickim przewrocie rewolucyjnym i wywołanej, w jego konsekwencji, wojnie domowej w Rosji – pogarszał jeszcze fakt, że Polska, na której terytorium znaleźli się na stałe lub czasowo, dopiero odbudowała swoje struktury organizacyjno-administracyjne. Polska władza była młoda i często „przypadkowa”, brakowało jej profesjonalizmu, a państwu – pieniędzy na najpilniejsze potrzeby. Ujawniały się różne grupy interesów i nacisku oraz antagonizmy. Głównym zadaniem nowych władz była odbudowa własnej ojczyzny zrujnowanej wojną, spójenie Polski i zjednoczenie Polaków w jednolitym państwie powstałym z trzech zaborów, trzech różnych systemów administracyjnych, politycznych i gospodarczych, oraz obrona jedności kraju przed zagrożeniami zewnętrznymi i wewnętrznymi. W takich okolicznościach Rosjanie, ze względu na stosunkowo niską liczebność w porównaniu z innymi narodowościami znajdującymi się na obszarze Rzeczypospolitej, byli dla polskich władz mało istotnym, lecz uciążliwym problemem. Mogli wszak stanowić potencjalną pomoc wrogiej propagandy i dywersji czy ewentualnie szpiegostwa, zwłaszcza na rzecz bolszewików³.

Rosjan, którzy wówczas już przebywali lub przybyli do Polski, można podzielić na następujące kategorie: stale przebywający na terytorium Polski; jeńcy armii rosyjskiej, którzy znaleźli się w niemieckich obozach w czasie wojny, a po jej zakończeniu nie powrócili do Rosji; emigranci, którzy uciekli od rewolucji oraz uchodźcy z Rosji sowieckiej. Następujące po sobie wojenne zagrożenia w czasie I wojny światowej, przejście władzy w Rosji przez bolszewików w 1917

² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Komitet Rosyjski w Polsce (KRwP), sygn. 7, k. 1.

³ *Ibidem*, k. 1–2. Zob. także: W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 313–314.

roku i wojna domowa w Rosji uruchomiły wielkie fale uchodźstwa z terytorium Rosji, które utrzymywały się na znaczącym poziomie także w następnych latach (1920–1922), mianowicie w konsekwencji wojny polsko-bolszewickiej, traktatu ryskiego oraz powstania Związku Radzieckiego. Polska była z reguły jednym z najbliższych przystanków dla rosyjskich uchodźców na trakcie emigracyjnego exodusu. Jednakże pewna część Rosjan uznała II Rzeczpospolitą za swój punkt docelowy i postanowiła na jej terytorium znaleźć dla siebie nową ojczyznę⁴.

W momencie zakończenia I wojny światowej w 1918 roku w Rosji walczyły ze sobą Rosja sowiecka i Rosja tzw. biała. Zwolennicy Rosji antybolszewickiej widzieli Rosję jedyną i niepodzielną, czuli się spadkobiercami carskiej Rosji. Polska czułaby się zagrożona, gdyby zwyciężyła Rosja „biała”⁵. Społeczeństwo polskie było wrogo nastawione do tego państwa. Polacy mieli w pamięci trwający ponad 100 lat okres zaborów, dobrze pamiętali carską Rosję. Upadek caratu oczywiście nie pozostawał bez wpływu na sprawę polską. Miała ona swe miejsce w rachubach politycznych tak tymczasowych, jak i potencjalnych nowych władz rosyjskich⁶.

SYTUACJA POLITYCZNO-PRAWNA

Jak już wspomniano, Polska dziedziczyła po zaborcach różne systemy prawne. To stanowiło nie lada wyzwanie przed „młodym” państwem polskim. Po zakończeniu I wojny światowej pojawił się nowy problem, którym były niezarejestrowane grupy uchodźców, reemigrantów i repatriantów z Rosji, z których część znalazła się na terenie naszego kraju, przekroczywszy tzw. zieloną granicę⁷.

⁴ W. Stanisławski, *Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społeczności*, „Sprawy Narodowościowe” 1996, t. 5, z. 2 (9), s. 23–26; Z. Karpius, *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939). Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka*, pod red. M. Wojciechowskiego, R. Schattkowsky’ego, Toruń 1996, s. 96.

⁵ W. Studnicki, *Pisma wybrane. Polityka międzynarodowa Polski w okresie międzywojennym*, t. 2, Toruń 2002, s. 153.

⁶ W międzyczasie jednak (27 marca) Rada Delegatów Robotników i Żołnierzy jako pierwsza ogłosiła orędzie/odezwę w sprawie przyszłości Polski. Stwierdzała ona: „Carat, który w ciągu półtora wieku dławił zarówno Naród Polski, jak i Rosyjski, został obalony wspólnymi siłami proletariatu i wojska. Zawiadamiając Naród Polski o tym zwycięstwie wolności nad ogólnorosyjskim żandarmem, Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich oświadcza, że demokracja w Rosji stoi na stanowisku uznania samookreślenia politycznego narodów i oznajmia, że Polska ma prawo do całkowitej niepodległości pod względem państwowo-międzynarodowym. Przesyłamy Narodowi Polskiemu swe bratnie pozdrowienia i życzymy Mu powodzenia w oczekującej Go walce o wprowadzenie w Niepodległej Polsce demokratycznego, republikańskiego ustroju”. Cyt. za: J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963, s. 205.

⁷ W. Mędrzecki, *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej*

Wiele kontrowersji wzbudziła ustawa o obywatelstwie państwa polskiego z dnia 20 stycznia 1920 roku. Przyznawała ona obywatelstwo polskie osobom nieposiadającym innego obywatelstwa i osiedlonym na obszarze państwa polskiego. Za osiedloną według ustawy w państwie polskim uznawano osobę, która:

1. Była osiedlona na obszarze państwa polskiego.
2. Była zapisana lub miała prawo być zapisaną w księgach stałej ludności byłego Królestwa Polskiego.
3. Miała prawo przynależności do jednej z gmin na obszarze państwa polskiego, stanowiącej poprzednio część składową państwa austriackiego lub węgierskiego.
4. Miała już przed 1 stycznia 1908 roku z tytułu obywatelstwa niemieckiego stałe miejsce zamieszkania na obszarze państwa polskiego, stanowiącego poprzednio część składową państwa pruskiego.
5. Była zapisana do gminy miejskiej lub wiejskiej albo do jednej z organizacji stanowiących na ziemiach byłego Cesarstwa Rosyjskiego, które obecnie weszły do państwa polskiego.

Obywatelstwo polskie nabywano przez: urodzenie; uprawnienie, uznanie lub przysposobienie; zamążpójście; nadanie; przyjęcie urzędu publicznego lub przyjęcie do służby wojskowej w państwie polskim, o ile nie uczyniono przeciwnego zastrzeżenia. Nadanie obywatelstwa polskiego mogło nastąpić na prośbę osoby ubiegającej się o nadanie, ale z zastrzeżeniem, iż wykaże, że „prowadziła nieposzlakowany tryb życia; że przebywa stale od 10 lat w granicach Państwa Polskiego; że posiada środki utrzymania lub zarobkowania dla siebie i swojej rodziny; że posiada znajomość języka polskiego”⁸.

W deklaracji osiedleńczej wpisywano m.in. nazwisko; imiona; obecną przynależność państwową; poprzednie przynależności państwowe wraz z datami ich zmian; inne przynależności państwowe poza zadeklarowaną; datę uczenia; miejsce urodzenia; stan rodzinny; zawód (względnie zajęcie); nazwę armii, w jakiej służyło wraz z podaniem stopnia wojskowego; obecny stosunek do wojska: czy podlega powołaniu na wypadek mobilizacji; źródło utrzymania; czy był karany sądownie za zbrodnię lub występki, a jeżeli tak, należało podać gdzie i kiedy⁹.

Ustawa ta dawała możliwości nadużyć ze strony polskich urzędników w stosunku chociażby do ludności rosyjskiej zamieszkującej terytoria wymienione w ustawie. W wyniku I wojny światowej zaginęło lub uległo zniszczeniu wiele dokumentów stanu cywilnego. Osoby nieposiadające odpowiednich świadectw

w świetle wyników II Spisu Powszechnego (1931 r.), „Dzieje Najnowsze” 1983, nr 1–2, s. 231–236. Zobacz też np.: Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny 1919–1939 (UWL WSP), sygn. 1352, lb.

⁸ Ustawa o obywatelstwie Państwa Polskiego (Dz.U. z 1920 roku, nr 7, poz. 44).

⁹ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), Departament Spraw Obywatelskich i Stanu Cywilnego, Sprawy pobytu stałego, sygn. 2014, k. 84.

nie mogły udowodnić swej przynależności terytorialnej. Wymagało to czasu i nastręczało wielu trudności, zwłaszcza przy niechętej reakcji ze strony administracji polskiej.

W wojennym chaosie do początku 1919 roku nie funkcjonowały żadne publiczno-prawne organy władzy, które mogłyby przejąć na siebie faktyczną obronę osobistych, prywatnych i materialnych praw rosyjskich obywateli. Rosjanie na polskiej ziemi nie posiadali żadnej zorganizowanej, skutecznej opieki i nie mieli swego dyplomatycznego lub konsularnego przedstawicielstwa, choć to Warszawa stała się jednym z punktów, do którego kierowali się uchodźcy wojenni z Rosji. W tak drastycznie i szybko zmieniających się warunkach Rosjanie w Polsce dla swojej ochrony musieli zwrócić się o pomoc do miejscowej polskiej władzy oraz do rosyjskiej diaspory i jej zagranicznych organizacji. Środowiska emigracyjne Rosjan widziały potrzebę powołania instytucji, która zajęłaby się *stricte* ich sprawami i byłaby niezależna od polskich władz. 2 stycznia 1919 roku z inicjatywy działaczy społecznych i politycznych, zgrupowanych przy Rosyjskim Towarzystwie Dobroczynności, zostało zwołane zebranie, na którym sprecyzowano potrzeby ich środowiska i określono wynikające z nich ramy działania nowego Rosyjskiego Komitetu¹⁰.

Na zasadzie postanowienia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 12 lutego 1919 roku (nr 4380-XI-710) wciągnięto do rejestru stowarzyszeń i związków stowarzyszenie pod nazwą Komitet Rosyjski w Warszawie (KRwW)¹¹. KRwW według statutu (§ 1):

[...] jest zrzeszeniem, mającym na celu udzielenie pomocy prawnej i materialnej, zamieszkałym w Państwie Polskim obywatelom rosyjskim, w szczególności zaś: ułatwianie im powrotu do ojczyzny, występowanie do władz państwowych polskich z memoriałami o zaspokojenie potrzeb kulturalno-oświatowych i religijnych obywateli rosyjskich, podejmowanie kroków prawnych w celu ochrony majątku osób nieobecnych¹².

Kwestie o charakterze politycznym zostały wyłączone z zakresu spraw Komitetu¹³. Jego sprawami kierowało bezpośrednio Prezydium składające się z siedmiu członków oraz trzech zastępców. Funkcję wybranych większością głosów przewodniczących pełnili kolejno: M. Iskrickij, D. Lubimow, D. Filosofow i W. Siemionow. Organami Komitetu były: Komisja Kulturalno-Oświatowa, Komisja do

¹⁰ AAN, ze wstępu do zespołu akt KRwP, nr zespołu 59, s. 1.

¹¹ AAN, KRwP, sygn. 9, k. 45, 225; AAN, KRwP, sygn. 16, k. 1. Kiedy rozszerzono działalność poza Warszawę, zmieniono nazwę na Komitet Rosyjski w Polsce. Nastąpiło to w listopadzie 1923 roku. Zmiana ta nie wpłynęła na dotychczasową działalność Komitetu. Siedziba Komitetu mieściła się na rogu ulicy Wierzbowej i placu Saskiego. Zob. A.S. Kowalczyk, *Sawinkow*, Warszawa 1992, s. 192–193.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

Spraw Cerkiewnych (przemianowana na Radę Cerkiewną), Komisja Zatrudnienia (później – w ramach Komisji Zaopatrzenia)¹⁴. W ramach Komitetu Rosyjskiego działał Oddział Prawny, a z końcem lipca 1920 roku, w uzgodnieniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, został uruchomiony przy Komitecie Oddział Rejestracyjny, który rejestrował wszystkich członków rosyjskiej kolonii w Warszawie, którego działalność w późniejszym okresie przejęło Biuro Informacyjne Komitetu, zajmujące się głównie poszukiwaniem osób zaginionych w chaotycznym uchodźctwie¹⁵. Stowarzyszeniu nadano charakter prywatnej organizacji, bez zakreslenia terenu jej działania. Głównym założeniem twórców Rosyjskiego Komitetu było to, że powinien być on organem reprezentującym rosyjską kolonię w Polsce. Komitet Rosyjski stał się ośrodkiem, do którego obywatele rosyjscy mogli się zwrócić po wszelką pomoc niezależnie od tego, czy byli jego członkami, czy nie. Komitet przejął w części funkcje konsularne w stosunku do Rosjan w Polsce i realizował zadania z zakresu ochrony praw osobistych i majątkowych obywateli rosyjskich. W związku z tym musiał podjąć bezpośrednie kontakty z przedstawicielami polskich władz. Z drugiej strony polskie władze akceptowały Komitet Rosyjski jako prawdziwy organ rosyjskiego przedstawicielstwa kolonii rosyjskiej i uchodźców w Polsce. Kulturowo-prawna ochrona obywateli rosyjskich w warunkach, które zaistniały skutkiem nienaturalnych okoliczności życia na uchodźctwie, okazała się najbardziej pilnym i odpowiedzialnym zadaniem Komitetu. Takie zadania i podjęte działania Komitetu Rosyjskiego przekonały rosyjską kolonię oraz polskie władze, że jest on niezbędną instytucją dla Rosjan w Polsce, a w trakcie jego funkcjonowania nie pojawiały się wątpliwości co do nakreślonych celów i prawidłowości w realizacji zadań¹⁶. Dla uchodźców najważniejszym zadaniem było zdobycie środków do życia. Oferowana im pomoc charytatywna była często niewystarczająca. Przed Komitetem Rosyjskim stało nie lada wyzwanie.

5 marca 1919 roku ukazało się rozporządzenie Komisarza dla miasta stołecznego Warszawy F. Anusza. Dotyczyło ono obywateli państw niewchodzących w skład Koalicji, a więc i Rosjan. Nie mogli oni bez specjalnej zgody przebywać w stolicy. Powinni opuścić miasto do 15 marca 1919 roku¹⁷. Mieszkaniowy kryzys w stolicy, u źródeł którego leżało wspomniane rozporządzenie i wykwaterowanie niektórych obcokrajowców, wzbudzał wśród rosyjskiej kolonii niepokój. Przenie-

¹⁴ AAN, ze wstępu, s. 2.

¹⁵ AAN, KRwP, sygn. 7, k. 17.

¹⁶ AAN, KRwP, sygn. 7, k. 2–3.

¹⁷ A. Juzwenko, *Polska a „Biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973, s. 115. Dodać należy, że rozporządzenie nie ominęło również członków zarządu Komitetu Rosyjskiego. O życiu stołecznej społeczności rosyjskiej zob. m.in.: AAN, Komisariat Rządu miasta stołecznego Warszawy. Wydział Społeczno-Polityczny (KRzmstW), sygn. 297-VII-7; 297-VII-10-11.

sienie poza stolicę dla większości z nich oznaczało głodową wegetację i odcięcie od kontaktów ze swoim środowiskiem. Ochrona interesów tych ludzi była dla Komitetu jednym z pierwszych obowiązków. W 1919 roku w wyniku interwencji Komitetu Rosyjskiego około 500 osób pozostawiono nadal do zamieszkania, przyznając im karty pobytu-azylu w Warszawie. Działania interwencyjne Komitetu, poza rzadkimi przypadkami, pozwalały na wstrzymanie urzędowych decyzji o odesłaniu emigrantów do Rosji, odnosiły pozytywny skutek również w przypadku decyzji o zwalnianiu Rosjan z obozów. Prośby Komitetu były przyjmowane i realizowane przez polskie władze. Latem 1919 roku kwestia przebywania Rosjan w Warszawie uległa zaostrzeniu. Rządowy Komisarz Warszawy sporządził listy osób, które winny być odesłane. Zatwierdziło je Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Znaleźli się na nich także pracownicy rosyjskich instytucji, którzy dostali nakaz opuszczenia Warszawy. Komitet stanął w obronie Rosjan, szczególnie tych, którzy tym sposobem utraciliby zarobki oraz zostaliby narażeni na nędzę. W efekcie działań Komitetu cofnięto te decyzje, a prawie wszystkie osoby, które przymusowo opuściły już Warszawę, mogły do niej powrócić¹⁸.

Pod koniec 1919 roku powstał Rosyjski Komitet Ewakuacyjny w Polsce na czele z D. Fiłosofowem. Z dokumentów niniejszego Komitetu wiadomo, że D. Fiłosofow zajmował się uchodźcami rosyjskimi w Polsce i pomagał im powrócić do ojczyzny¹⁹.

W połowie 1920 roku w Warszawie powołano Rosyjski Komitet Polityczny w Polsce, który funkcjonował w latach 1920–1921. Na jego czele stał polityk, literat, główny organizator rosyjskiej organizacji bojowej socjalistów rewolucjonistów (eserowców), współorganizator zamachów terrorystycznych – B. Sawinkow²⁰. Rosyjski Komitet Polityczny zajmował się akcją werbunkową rosyjskich

¹⁸ AAN, RKwP, sygn. 7, k. 17.

¹⁹ AAN, ze wstępu, k. 3.

²⁰ Borys Sawinkow urodził się 19 stycznia 1879 roku w Charkowie. Pierwszy raz aresztowano go w 1897 roku w Warszawie za rozprowadzanie ulotek politycznych, po raz drugi w 1899 roku w Piotrogradzie za zamieszki. W 1903 roku wstąpił do Organizacji Bojowej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. Do 1911 roku, z niewielkimi przerwami, zajmował się działalnością terrorystyczną. W latach 1911–1917 przebywał za granicą i zajmował się twórczością literacką. W 1917 roku powrócił do Rosji. W lipcu podjął się kierowania Ministerstwem Wojennym. Na początku 1918 roku znalazł się w Moskwie, gdzie współtworzył tajne antybolszewickie towarzystwo Związek Obrony Ojczyzny i Wolności. We władzach znaleźli się: Ryckow, A.P. Pierchurow, A.A. Dikgof-Derental, D.S. Grigoriew. Sawinkow pod koniec 1918 roku był przedstawicielem Kołczaka za granicą. Zdobywał odzież dla wojsk A. Kołczaka i A. Denikina. W czasie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku był w Warszawie, gdzie stał na czele Rosyjskiego Komitetu Politycznego. Nawiązał wówczas kontakty z polskimi władzami i przedstawicielami francuskiej wojennej misji w Polsce. Brał udział w tworzeniu rosyjskiej armii pod dowództwem generałów: Borysa Peremykina (Permikina) i Stanisława Bułak-Bałachowicza. Szerzej zob. IlvSG, ABS, sygn. 126, k. 1–5; D.L. Golinkow, *Kruszenie antysowieckiego podpolia w SSSR (1917–1925)*, Moskwa 1975, s. 171–172, 475–476. Więcej zob. m.in. T.M. Simonowa, *Koncepcja „prometeizma” i polityka Polski w otnaszenii emigracji iz Rossii*

ochotników rekrutujących się spośród kontrrewolucjonistów, którzy opowiedzieli się bądź po stronie generała Wrangla, bądź po stronie polskiej. Organizował zaopatrzenie w broń i pozostałe wyposażenie oddziałów kierowanych na front do walki z bolszewikami²¹. Środowisko rosyjskich emigrantów, zwłaszcza wojskowych i politycznych, oraz ich działania były jednak infiltrowane przez radziecki wywiad zagraniczny. Pierwsza operacja, która została przeprowadzona w środowisku emigracyjnym, nosiła kryptonim „Syndykat” i była związana z czołowym działaczem emigracyjnym B. Sawinkowem²².

Sytuacja diametralnie się zmieniła, kiedy strona radziecka zarzuciła stronie polskiej, że ta popiera działania B. Sawinkowa zmierzające do obalenia obecnego systemu rządzącego w Rosji. W wyniku wymiany wielu not Rosjanie zażądali wydalenia z Polski B. Sawinkowa i S. Petlury. 30 września 1921 roku rozpoczęły się wspólne rokowania. Rosjanie żądali wydalenia z Polski 20 najbardziej niebezpiecznych osób, w zamian strona rosyjska wyrażała gotowość wykonania klauzul Traktatu Ryskiego. Strony doszły do porozumienia, z tym że zredukowano liczbę osób podlegających wydaleniu, a także miało to nastąpić etapowo²³. Treść podpisanego 7 października 1921 roku układu była dosyć prosta, ponieważ sprowadzała się do zapisu o usunięciu pewnych osób z terytorium Polski w zamian za rozpoczęcie reewakuacji i wpłatę złota za tabor kolejowy. Umowa spotkała się z powszechnym niezadowoleniem, w niektórych środowiskach wywołała falę oburzenia skierowaną przeciwko polskiej polityce w stosunku do Rosji²⁴. Rząd polski, podpisując Traktat Ryski, zobowiązał się do niepopierania działalności żadnej organizacji (art. V) zmierzającej do obalenia państwowości sowieckiej²⁵. Art. V Traktatu Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą, podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku, brzmiał:

Obie układające się strony zapewniają sobie nawzajem całkowite poszanowanie suwerenności państwowej i powstrzymanie się od jakiegokolwiek mieszania się do wewnętrznych spraw strony drugiej, w szczególności od agitacji, propagandy i wszelkiego rodzaju interwencji lub od ich popierania. Obie układające się strony zobowiązują się nie tworzyć i nie popierać organizacji mających na celu walkę zbrojną z drugą układającą się stroną bądź czyniących zamach na jej całość terytorialną,

(1920–30), [w:] *Problemy historii rosyjskiego zarubieźja. Materiały i badania*, wydanie 1, Moskwa 2005, s. 268–270. O Sawinkowie zob. m.in. A.S. Kowalczyk, *op. cit.*; B. Miedziński, *Wspominając Sawinkowa*, „Zeszyty Historyczne” 1975, s. 39–49; K. Wędziagolski, *Pamiętniki. Wojna i rewolucja, kontrrewolucja, bolszewicki przewrót, warszawski epilog*, Londyn 1972.

²¹ AAN, ze wstępu, k. 3. Rosyjski Komitet Polityczny rozwiązano po „wyprawie kijowskiej”, a kiedy rozpoczęto rokowania pokojowe, zastąpił go Komitet Ewakuacyjny w Polsce na czele z B. Sawinkowem.

²² K. Grünberg, *Szpiedzy Stalina. Z dziejów wywiadu radzieckiego*, Warszawa 1996, s. 20.

²³ AAN, Ambasada RP w Moskwie (ARPwM), sygn. 66, k. 139; sygn. 182, k. 6–8, 10.

²⁴ *Ibidem*, k. 11.

²⁵ *Ibidem*. Zob. także: AAN, KRwP, sygn. 35, k. 508.

bądź przygotowujących obalenie jej ustroju państwowego społecznego drogą gwałtu, jak również organizacji przypisujących sobie rolę rządu strony drugiej lub części jej terytorium. Wobec tego strony zobowiązują się nie zezwalać na przebywanie na swem terytorium takich organizacji, ich urzędowych przedstawicielstw i innych organów, wzbronić werbowania wojskowego oraz wwozu na swe terytorium sił zbrojnych, broni, amunicji i wszelkiego rodzaju materiałów wojennych, przeznaczonych dla tych organizacji²⁶.

Należy tylko ubolewać, że tak późno wykonane zostało to zobowiązanie, przez co naraziliśmy się na słuszne zarzuty ze strony rządów sowieckich, a w Europie było to jeszcze jednym przyczynkiem do wytworzenia o nas opinii niepoprawnych wichrzycieli, niszczących własnych zobowiązań. Twierdzenie dalsze, że Rząd Polski mógł nie popierać działalności Sawinkowa i Petlury, ale nie potrzebował ich wysiedlać, jest pozbawione zarówno prawnej, jak i życiowej podstawy. Prawnej, gdyż zakończenie art. V wkłada na Polskę zobowiązanie „nie zezwalać na przebywanie na swem terytorium takich organizacji itd.” – życiowej, gdyż nie ulegało nigdy najmniejszej wątpliwości, że jeżeli ludzie stojący na czele omawianych organizacji pozostaną w Polsce, to przy dzisiejszym układzie stosunków zawsze znajdą się czynniki oficjalne i półoficjalne, które potrafią dać im pomoc. Twierdzenie, że właśnie grupa Sawinkowa będzie sukcesorem rządu sowieckiego w Rosji, jako wkraczającego w dziedzinę prorocत्व niedostępnych dla normalnych umysłów, należy pozostawić poza nawiasem niniejszych uwag. [...] Do wyboru pozostawało: albo zerwanie stosunków dyplomatycznych, albo porozumienie. Przy niemożności stosowania pierwszego środka, drugi był jedynym wyjściem, a przy użyciu go najistotniejsze życzenie rządu sowieckiego musiało być spełnione²⁷.

Decyzja wydalenia z terytorium Polski rosyjskich emigrantów spotkała się z krytyką i protestami w sejmie. Rosjanie bezpośrednio związani z Rosyjskim Komitetem Politycznym opuścili Polskę 30 października 1921 roku i udali się do Pragi, gdzie znaleźli schronienie²⁸.

Do połowy 1921 roku władze polskie bez większych problemów wydawały paszporty emigracyjne uchodźcom z Rosji²⁹. Niestety, po tym okresie sytuacja diametralnie się zmieniła. Zamknięto granicę polsko-rosyjską. Sprawa znalazła swój finał na forum Ligi Narodów.

W czerwcu 1921 roku ustanowiono przez państwa Ligi Narodów Urząd Wysokiego Komisarza ds. Uchodźców Rosyjskich w Europie³⁰. Na jego czele stanął F. Nansen³¹. Oddział Międzynarodowego Biura Nansenowskiego w Polsce istniał

²⁶ Za: *Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później. Wstęp*, oprac. i wyb. B. Komorowski, Warszawa 2006, s. 5. Traktat pokojowy wynikał bezpośrednio z podpisanych 12 października preliminarzów pokojowych i umowy o rozjemie między Polską a Rosją i Ukrainą. Art. IV preliminarzów pokojowych określał zobowiązanie do uregulowania prawa narodowości polskiej, rosyjskiej i ukraińskiej, które przebywały na terytorium drugiej strony. Zob. G. Janusz, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011, s. 298.

²⁷ AAN, ARPwM, sygn. 182, k. 12–13.

²⁸ A.S. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 205.

²⁹ J. Fałowski, *Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*, Kraków 2006, s. 81.

³⁰ K. Kulecka, *Polska polityka wobec uchodźców*, www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/21962/012.pdf (data dostępu: 16.10.2014).

³¹ S. Sierpowski, *Sprawy uchodźców w działalności Ligi Narodów*, s. 3, www.repozytorium.

do 1934 roku. Po tym okresie jego sprawy, głównie opiekę prawną nad emigrantami z Rosji, przejął Polski Czerwony Krzyż³².

Dla państwa polskiego problem stanowili przybyli po 12 października 1920 roku emigranci polityczni. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych miało opracować odpowiednią ustawę, na podstawie której uchodźcy rosyjscy mieli otrzymać odpowiednie dowody osobiste dające szersze prawa przesiedlenia na terytorium Rzeczypospolitej, zaś przybyli po 12 października 1920 roku emigranci polityczni mieli posiadać prawo zmiany miejsca pobytu tylko w granicach danego województwa wyznaczonego przez władze. Inni uchodźcy mieli być podzieleni na kilka kategorii, z których najbardziej uprzywilejowani otrzymaliby prawo swobody przy zmianie miejsca pobytu. Wysiedlanie uchodźców z granic państwa polskiego zostało wstrzymane do 15 kwietnia 1923 roku³³.

Podstawą prawną regulującą kwestię emigrantów rosyjskich w Polsce było zarządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 30 kwietnia 1924 roku (okólnik nr 6, nr T.B. 11159) o przymusowej rejestracji cudzoziemców zamieszkujących na terenie kraju. Dotyczyło to osób, które nie mogły udowodnić, że przysługuje im obca (na podstawie paszportu zagranicznego) bądź polska (np. na podstawie dowodu osobistego, wyciągu ksiąg ludności stałej, wyciągu z ksiąg stanowych) przynależność polska. Osoby te musiały w ciągu czterech tygodni (w terminie od 19 lipca do 16 sierpnia) zgłosić się do władz administracyjnych I instancji w miejscu zamieszkania (w starostwie) celem zarejestrowania się i uzyskania odpowiedniej adnotacji urzędowej na posiadanym dokumencie tożsamości³⁴. Po dokonaniu niezbędnych formalności mogli swobodnie poruszać się na całym obszarze Rzeczypospolitej Polskiej (z wyjątkiem województw wschodnich, gdzie musieli uzyskiwać specjalne pozwolenie)³⁵. Koszty rejestracji były dość wysokie: 12 złotych dla osób posiadających karty azylu i 24 złote dla tych, którzy ich nie posiadali³⁶. Wspomniane czynności rejestracyjne zmierzały do ostatecznego uregulowania kwestii pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej cudzoziemców bez określonej przynależności państwowej, a w szczególności miały służyć za podstawę wystawiania tym cudzoziemcom, przewidzianych przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, nowych dowodów „legitymacyjnych”

amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/701/1/Sprawy%20uchod%C5%BAc%C3%B3w%20w%20dzia%C5%82alno%C5%9Bci%20Ligi%20Narod%C3%B3w.pdf (data dostępu: 03.12.2015).

³² AAN, MSW, sygn. 1910, k. 9.

³³ AAN, ARPwM, sygn. 83 A, k. 117.

³⁴ „Gazeta Kielecka” 13.07.1924, nr 28. Rosjanie, przybyli do Polski przed 1 lipca 1922 roku, mogli otrzymać paszport nansenowski.

³⁵ Z. Karpus, *Emigracja rosyjska i ukraińska w Toruniu w okresie międzywojennym*, „Rocznik Toruński” 1983, t. 16, s. 95.

³⁶ E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2005, s. 75.

z rocznym terminem ważności³⁷. Od obowiązku zgłoszenia się do rejestracji wolne były osoby narodowości polskiej w myśl art. VI pkt. 2 Traktatu Pokoju podpisanego w Rydze, „osoby [...], które udowodnią, że one same swą działalnością, używaniem języka polskiego jako mowy potocznej i wychowaniem swego potomstwa zaznaczyły w sposób oczywisty przywiązanie swe do narodowości polskiej”³⁸, a także osiadła na roli ludność białoruska i ruska gmin wiejskich. W wypadkach, kiedy podlegający rejestracji z powodów wyjątkowych i od niego niezależnych nie może we wskazanym terminie dokonać rejestracji, powinien powiadomić władze o przyczynie niemożności dopełnienia tego obowiązku. Osoby, które nie dokonały rejestracji we wskazanym terminie, podlegały wydaleniu z granic Rzeczypospolitej Polskiej³⁹. Głównym celem przeprowadzonej akcji rejestracji cudzoziemców bez określonej przynależności państwowej, jak słusznie zauważa Z. Karpus, „było zlikwidowanie istniejących jeszcze w Polsce obozów dla internowanych”⁴⁰. Nastąpiło to 31 sierpnia 1924 roku na mocy decyzji MSW z dnia 11 sierpnia 1924 roku o likwidacji obozów internowanych, które istniały dotąd na terytorium Polski⁴¹.

Kwestia wydalenia z Polski została uregulowana rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 sierpnia 1926 roku o cudzoziemcach. Wydaleniu podlegały osoby, które nie stosowały się do postanowień tego rozporządzenia (art. 10) i ich pobyt stał się uciążliwy dla Rzeczypospolitej ze względu na dobro państwa, zwłaszcza bezpieczeństwo lub porządek publiczny. O wydaleniu decydował wojewoda, a w wyjątkowych sytuacjach nawet starosta⁴². Wejście w życie rozporządzenia miało ułatwić przeprowadzenie ścisłej ewidencji wszystkich uchodźców rosyjskich przebywających na terenie Rzeczypospolitej Polskiej⁴³.

Uzupełnieniem rozporządzenia Prezydenta było rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 8 listopada 1929 roku o ruchu cudzoziemców⁴⁴. 18 listopada 1927 roku ukazało się rozporządzenie Rady Ministrów o pobycie cudzoziemców na niektórych obszarach Rzeczypospolitej, na podstawie którego:

Cudzoziemiec nieposiadający dowodów osobistych, przewidzianych w ust. 1 art. 9 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 sierpnia 1926 roku o cudzoziemcach, mógł wjeżdżać na

³⁷ „Gazeta Kielecka” 13.07.1924, nr 28.

³⁸ *Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą...*, s. 53.

³⁹ „Gazeta Kielecka” 13.07.1924, nr 28.

⁴⁰ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1999, s. 165.

⁴¹ *Ibidem*. Dotyczyło ono obozów w Szczypiornie, Kaliszu i części obozu w Strzałkowie.

⁴² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 sierpnia 1926 roku (Dz.U., nr 83, poz. 465).

⁴³ AAN, MSW, sygn. 1859, k. 48.

⁴⁴ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 8 listopada 1929 roku (Dz.U., nr 76, poz. 575).

obszar województw: lwowskiego, nowogródzkiego, poleskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego, wileńskiego i wołyńskiego, oraz powiatów: augustowskiego, grodzieńskiego, sejneńskiego i suwalskiego województwa białostockiego i przebywać czasowo na tych obszarach tylko za uprzednim zezwoleniem. Zezwolenia te wydają wojewódzkie władze administracji ogólnej, właściwe dla obszaru, na który cudzoziemiec chce wyjechać. Uprawnienie do wydawania tych zezwoleń może być w drodze rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych przekazywane powiatowym władzom administracji ogólnej (art. 1)⁴⁵.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 4 czerwca 1927 roku o ochronie rynku pracy dotyczyło zatrudniania pracowników niebędących obywatelami państwa polskiego jedynie po uzyskaniu zezwolenia właściwej władzy. Zezwolenia na zatrudnienie pracowników cudzoziemców wydawał wojewoda, na którego terenie miał być zatrudniony cudzoziemiec, a na obszarze miasta stołecznego Warszawy – Komisarz Rządu⁴⁶.

PODSUMOWANIE

Obecność Rosjan, byłych zaborców, na terytorium Rzeczypospolitej, która dopiero odbudowywała swoją państwowość i tworzyła własne struktury, wywoływała wiele kontrowersji i sprzeciwów wśród ludności polskiej oraz napotykała na liczne utrudnienia ze strony władz. Tysiące Rosjan (dokładnej liczby nie można ustalić) w następstwie I wojny światowej, przejścia przez bolszewików władzy w Rosji, wojny domowej, wojny polsko-bolszewickiej i utworzenia Związku Radzieckiego, różnymi drogami, w tym kierując się przez Polskę, trafiło na obczyznę.

Polskie władze niewątpliwie musiały być świadome, że niekontrolowany napływ uchodźców z Rosji carskiej oraz sowieckiej, poza problemami natury logistycznej, prawnej i społecznej, niósł ze sobą dodatkowe zagrożenia, dotyczące „importu” nie tylko odmiennych postaw politycznych potencjalnie mogących stanowić utrudnienie dla rozwoju młodego państwa, w tym dla jego polityki międzynarodowej, ale również dotyczące przenikania sowieckiej agentury. Rosjanie, którzy znaleźli się w Polsce, widzieli potrzebę samoorganizacji w sytuacji ogólnego, powojennego zamętu i wobec braku jednoznacznie określonego ich statusu w II RP. Część Rosjan przebywających na terytorium Polski traktowała swój pobyt jako tymczasowy. Dla większości z nich był to tylko przystanek na trasie tranzytowej na zachód. Niektórzy liczyli jednak na to, że zdołają zgromadzić swe siły w walce z bolszewikami i doprowadzą do wyzwolenia Rosji spod jarzma władzy bolszewickiej. Jak pokazała historia, były to mrzonki, nierealne do speł-

⁴⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 listopada 1927 roku o pobycie cudzoziemców na niektórych obszarach Rzeczypospolitej (Dz.U., nr 107, poz. 917).

⁴⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 4 czerwca 1927 roku o ochronie rynku pracy (Dz.U. z 1927 roku, nr 54, poz. 472).

nienia. Jeszcze inni, zawierając „swoim” nowym władzom i podejmując ryzyko brzemiennie w następstwa, powrócili do Rosji sowieckiej. Dla pozostałych tymczasowy pobyt w Polsce zamienił się na stały i stała się ona ich drugą ojczyzną, w której musieli nauczyć się żyć.

BIBLIOGRAFIA

- Fałowski J., *Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*, Kraków 2006.
- „Gazeta Kielecka” 13.07.1924, nr 28.
- Golinkow D.L., *Kruszenie antysowieckiego podpolia w SSSR (1917–1925)*, Moskwa 1975.
- Grünberg K., *Szpiedzy Stalina. Z dziejów wywiadu radzieckiego*, Warszawa 1996.
- Holzer J., Molenda J., *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963.
- Janusz G., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.
- Juzwenko A., *Polska a „Biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973.
- Karpus Z., *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939). Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka*, pod red. M. Wojciechowskiego, R. Schattkowsky’ego, Toruń 1996.
- Karpus Z., *Emigracja rosyjska i ukraińska w Toruniu w okresie międzywojennym*, „Rocznik Toruński” 1983, t. 16.
- Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1999.
- Kowalczyk A.S., *Sawinkow*, Warszawa 1992.
- Kulecka K., *Polska polityka wobec uchodźców*, www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/21962/012.pdf (data dostępu: 16.10.2014).
- Mędrzecki W., *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II Spisu Powszechnego (1931 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 1983, nr 1–2.
- Miedziński B., *Wspominając Sawinkowa*, „Zeszyty Historyczne” 1975.
- Sierpowski S., *Sprawy uchodźców w działalności Ligi Narodów*, www.repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/701/1/Sprawy%20uchod%C5%BAC%C3%B3w%20w%20dzia%C5%82alno%C5%9Bci%20Ligi%20Narod%C3%B3w.pdf (data dostępu: 03.12.2015).
- Simonowa T.M., *Koncepcja „prometeizma” i polityka Polski w otęsznieniu emigracji z Rossii (1920–30)*, [w:] *Problemy istorii russkovo zarubieżja. Materiały i issliedowanija*, wydruk 1, Moskwa 2005.
- Stanisławski W., *Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społeczności*, „Sprawy Narodowościowe” 1996, t. 5, z. 2 (9).
- Studnicki W., *Pisma wybrane. Polityka międzynarodowa Polski w okresie międzywojennym*, t. 2, Toruń 2002.
- Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później. Wstęp, oprac. i wyb. B. Komorowski*, Warszawa 2006.
- Wędziagolski K., *Pamiętniki. Wojna i rewolucja, kontrrewolucja, bolszewicki przewrót, warszawski epilog*, Londyn 1972.
- Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2005.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.

SUMMARY

The purpose of this article is to present selected issues of legal and political status of Russians in Poland with particular emphasis on the Russian emigrants environment living on the Polish lands during building the foundations of the Second Republic of Poland and to show legal changes within this scope. The author's intention is also an attempt to complete the existing studies relating to the history of Russian emigration in Poland in the interwar period.

Keywords: Russian emigration; Russian Political Committee in Poland; Russians; legal and political situation; Second Republic of Poland